

- Berat Açıl (ed.), *Osmanlı Kitap Kültürü: Cârullah Efendi Kütüphanesi ve Derkenar Notları*, Ankara: Nobel-İLEM Kitaplığı, 2015, 398 s.

Değerlendiren: A. Tunç Şen*

Osmanlı dünyası sıklıkla bir “yazı medeniyeti” olarak yüceltilse de, bu “yazı” kültürüne ait muhtelif meselelerin sarf edilen övgüye denk düşebilecek nitelik ve nicelikte araştırmalara konu olduğunu söylemek hayli zor. Sözelimi, birtakım ilimlerle sınırlı olsa da mevcut bilgiyi tenkit etme, yeniden üretme ve tedavüle sokma metodu olan şerh ve hâşiyeler, hakiki ilmî faaliyetlerden ziyade özgünlükten uzak değersiz tekrarlar olarak görüldüğünden hak ettiği bilimsel alâkaya ve kuşatıcı çalışmalara pek de mazhar olmadı. Osmanlıların matbaa tecrübesine yönelik çalışmalar da, matbu yaşamın yüzyıllarca “yazma” etrafında teşekkül etmiş bir kültürle nasıl ilişki kurduyuyla ilgili yapılabilecek çok sayıda araştırma olmasına karşın, matbaanın Osmanlı Müslümanları arasında geç kabul görmesini bir gerileme alâmeti (hatta âmili) sayan ya da bilakis matbu yaşama geçişteki gecikmenin apolojisini yapan mükerrem çalışmalarla doludur. Öte yandan gerek yüksek lisans ve doktora tezleri gerekse sair araştırmalar biçiminde birçok ilmî-edebî metnin neşrolunmasını sağlayan çalışmaların çoğunun, yazma kültürünün hususiyetlerini ve metinlerin üretildiği tarihî-ilmî bağlamları hesaba katmayıp “müellifin hayatı-eserleri-tenkitli metin” kalıbının dışına çıkamadığını da sanırım teslim etmek gerekir.

Özellikle yazma kültürüne has unsurlarla ilgili yapılmayı bekleyen sayısız çalışma var. Nüshaların tavsifi, ciltlerin fizikî özellikleri gibi yazma bilimin (*codicology*) konusu kabul edilen meselelerin yanı sıra, müellif, müstensih ve/ya okurlar tarafından esas metnin dışında yazmalara düşülmüş her tür kayıt, yazma etrafında teşekkül etmiş bir kültürün kodlarını, işleyiş mekanizmalarını ve bu kültürün parçası olmuş bireylerin (hem yazmaların kendisi hem de o yazmalara vaktiyle sahip olmuş eşhas) hikâyelerini inşa etmek için hayati bir önemi haiz. Nüshaların *zahriyesindeki* temellük kayıtları; *vikaye* sayfalarında yer alan türlü *fevaid*; ana metnin kenarına düşülmüş (ya da aslında “çıkılmış”) uzunlu kısıklı perakende not, yazmalarla uğraşan her araştırmacının sıkça karşılaştığı öğeler olsa da bu notların tespit, tarif ve tasnifine yönelik herhangi sistematik bir çalışma yapılmamıştı. Berat Açıl’ın editörlüğünde hazırlanan ve farklı disiplinlerden araştırmacıları bir araya getiren “Osmanlı Kitap Kültürü” adlı eser, bu yöndeki ilk kapsamlı çalışma olarak hem önemli bir boşluğu dolduruyor hem de hak ettiği ilgiyi maalesef görememiş “yazmalara düşülen notlar”ı, müstakbel araştırmalar için yeni bir kaynak olarak sunuyor.

1659-1738 arasında yaşayıp müderrislik ve kadılık vazifeleri süresince farklı ilim sahalarında eser vermiş bir âlim olan Veliyyüddin Cârullah Efendi’nin yaşamı boyunca topladığı ve hayatının sonlarında yaptırdığı kütüphanesine taşıdığı kitaplardaki notları inceleme konusu yapan eser, giriş ve üç ana bölümden oluşuyor. Giriş kısmındaki 2 makaleden ilkinde Berat Açıl, “kitap kültürü” olarak tarif ettiği ve yazarlardan okurlara, kitaplardan okuma mekanlarına birçok unsuru bir arada düşünmeyi gerektiren araştırma sahasının tarihsel seyri, muhtevası ve bu alanda yapılmış bazı öncü çalışmalar hakkında genel bir değerlendirmede

* Doktora Öğrencisi, The University of Chicago, Yakın Doğu Dilleri ve Uygarlıkları Bölümü.
DOI: dx.doi.org/10.12658/human.society.5.9.D0099

bulunuyor. Açıl, Cârullah Efendi koleksiyonuna dair yürütülen araştırmamızın öneminden bahsederken, ilk kez bir kütüphane koleksiyonundaki eserlerin sistematik olarak incelendiğinin altını çiziyor (s. 10). Giriş kısmındaki diğer makalede Muhammed Uşame Onuş, Cârullah Efendi'nin sahip olduğu kitaplara düştüğü notlar ve telif ettiği 40'ı aşkın eserde verdiği bilgiler üzerinden hayatını ve ilmî serüvenini takip ediyor. Onuş'un makalesi, yazmalara düşülen notların biyografi yazımındaki önemini gösterecek şekilde, Cârullah Efendi'nin yaşamı ve meslekî/ilmî faaliyetleriyle ilgili şimdiye kadar bilinmeyen birçok ayrıntıyı gün yüzüne çıkartıyor.

"İslami Bilimler" başlığı altında toplanan ilk bölümde, Cârullah Efendi koleksiyonundaki tefsir, kıraat, hadis, fıkıh, tasavvuf, siyer ve tarih kitaplarındaki notların ayrı ayrı değerlendirildiği toplam 8 makale yer alıyor. Bu bölümdeki ilk makalede, koleksiyondaki tefsir kitaplarını inceleyen İbrahim Halil Üçer, derleme boyunca diğer araştırmacılar tarafından da yapılacak müstakbil tasnif girişimlerinin ilk örneğini sunarak notları "kitapla ilgili bilgiler", "kitabın içeriğiyle ilgili bilgiler" ve "okuyucuyla ilgili biyografik bilgiler" biçiminde üçlü bir tasnife tabi tutuyor (s. 55). Abdullah Taha İmamoğlu da benzer bir tasnif girişimini koleksiyondaki hadis kitapları üzerinden gerçekleştiriyor. İmamoğlu'nun verdiği örneklerden şurası kesin olarak ortaya çıkıyor ki Cârullah Efendi adeta bir metin arkeoloğu olarak nüshaların sahilliği meselesine özel bir önem atfedip nüsha farklılıklarına temas ediyor, müellif hattı nüshalarıysa hassaten belirtiyordu (s. 96-97). İmamoğlu'nun makalesinin diğer bir önemli katkısı, Cârullah Efendi'nin bir ilim sahasındaki kitapları hayatının hangi döneminde daha sık temin ettiğine yönelik istatistikî bir değerlendirmeye yer vermesi. Hadis kitaplarındaki temellük kayıtlarından hareketle Cârullah Efendi, kütüphanesinin hadis bölümünü özellikle 1719-20 arasında zenginleştirmiş görünüyor (s. 92).

Asım Cüneyd Köksal'ın fıkıh usûlü kitaplarındaki notları incelediği makalesi yalnızca Cârullah Efendi'nin hangi saiklerle not aldığını açıklamakla kalmıyor aynı zamanda derlemede ilk defa, Cârullah Efendi'nin bir ilim sahasında sahip olduğu eserlerin o ilmin "kanon"unu ne ölçüde temsil ettiğini; hangi eserlerin yoğun olarak bulunup usûl-i fıkıh alanında 18. yüzyıl âliminin kütüphanesinde olmasının beklenebileceği ne tür kitapların bulunmadığını sorguluyor (s. 106-7).

Derlemenin en hacimli makalesinde Özgür Kavak, Cârullah Efendi'nin elinden geçmiş fûrû-ı fıkıh eserleri ışığında notların teferruatlı bir tasnifini yapıyor. Kavak'ın üzerinde durduğu gibi notların kaleme alınmasında tek bir gayeden ve tek bir muhatap kesimden söz etmek mümkün olmasa da notları "muhteva dışı notlar" ve "muhtevayla ilgili notlar" olarak 2 ana kısma ayırmak mümkün (s. 127). Kimi zaman bu notlar, Cârullah Efendi'nin şerh ve hâşiyeye dönüşecek eserlerin nüvelerini teşkil ederken kimi zamansa doğrudan okurlara ve öğrencilere hitap eden ifadeler onun bu kayıtları, yazmaların müstakbel sahipleri için düştüğünü gösterir niteliktedir. Cârullah Efendi'nin notlarında kitapların müstakbel sahipleriyle kurduğu diyaloga Pehlül Düzenli'nin makalesi bir başka tanıklık sağlıyor. Düzenli'nin aktardığı bir notta Cârullah Efendi, hakkında kesin bir malumat edinemediği bir müellif hakkında müstakbel okurların yardımını şöyle talep ediyor: "Bu kitabın ne ismi ne de yazarı hakkında bir bilgiye rastladım... *Kitap ya da yazar hakkında bir bilgisi olan olursa açıklasın. Ona minnettar oluruz.*" (s. 191)

Tasavvuf kitaplarındaki notları incelediği makalesinde Sami Arslan da bu notların neden kaleme alındığı meselesinde tek bir yanıtın mümkün olmadığını ve bu notlarda Cârullah

Efendî'nin muhtelif rollere büründüğünün altını çiziyor. Arslan'ın da dikkat çektiği üzere, notların en önemli özelliklerinden birisi hemen hemen tamamının sonunda Cârullah Efendî'nin imzasının bulunmasıdır (s. 207). Bu yüksek benlik bilincini neye yormak gerektiğinin üzerinde durmayan Arslan, yine de Cârullah Efendî'nin gerek tenkitlerini yönetirken (Gazali dahi onun tenkitlerinden nasibini alıyor) gerekse kendi kütüphanesinin zenginliğini vurgularken ("*çünkü isteyen istediğini bu kütüphanede bulabilir*", s. 234) hayli özgüvenli bir âlim profili çizdiğini gösteriyor. Tuba Nur Saraçoğlu da, koleksiyondaki siyer ve tarih kitaplarını incelediği makalesinde Cârullah Efendî'nin notlarında birinci tekil zamir kullanmaktan imtina etmemesine değinerek bunun, benlik algısını göstermekten ziyade bilgiyi bir mesne-de dayandırmaya çalışan râvîlik geleneğiyle ilintili olduğunu öne sürüyor (s. 265).

Kitabın ikinci bölümü olan ve "Akli İlimler"e ayrılan kısımda 2 makale yer alıyor. Hasan Umut, hesap, heyet ve hendese kitaplarını incelediği makalesinde notların astronomi ve matematik tarihi açısından önemini vurguluyor. Kendisi de teorik astronomi alanında bir hâşiye yazan Cârullah Efendî'nin notları, bu sahadaki eserler arasında irtibat kurup bazı temel kitapların şerh-hâşiye şeceresini vermekle kalmıyor, bugün mevcudiyetinden haberdar olmadığımız bazı eserler hakkında da önemli bilgiler sunuyor. Bu bölümün ikinci makalesinde Fatih Usluer, cıfr ve tıp kitaplarındaki notları değerlendirirken, Cârullah Efendi gibi ilmi sermayesini ağırlıklı olarak medrese bünyesindeki disiplinlere yönelten bir âlimin, cıfr gibi gizli ilimlerden sayılan bir sahada da hayli bilgili olduğunu ortaya koyuyor. Tıp alanında da iyi bir okur sayılabilecek Cârullah Efendi, diğer ilimlere ait kitaplarında sıkça yaptığı üzere, kimi zaman İbnü'n-Nefis gibi bu ilmin önde gelen isimlerini tenkitten geri kalmıyor (s. 307).

Derlemenin üçüncü ve son bölümü "Dil ve Edebiyat" başlığı altında 2 makaleden oluşuyor. Bu bölümün ilk makalesinde Ali Benli, sarf, nahiv, belagat gibi alet ilimlerine ait kitaplardaki notları ele alırken bölümün ikinci makalesi olan ve koleksiyondaki edebî eserlerde bulunan notları değerlendiren Berat Açıl, Cârullah Efendi tarafından bazı divanların kenarına düşülen ve saz şairlerinin şiirlerini içeren kayıtların, literatürde halk şiiri ile divan şiiri arasında yapılagelen ayrımın silikliği gözler önüne serdiğini vurguluyor (s. 362-3).

Tüm makaleler bir arada düşünüldüğünde, Cârullah Efendî'nin notları, bir Osmanlı âliminin kitaplarla kurduğu ilişkiyi, okuma-yazma pratiklerini ve farklı disiplinlerdeki meseleler hakkındaki fikirlerini anlamak için çok kıymetli bir kaynak oluşturuyor. Kitabı bir nimet olarak gören, bazı kitapların "bizim şehrimiz Kostantiniyye"de bulunmadığını iddia edebilecek denli döneminin kitap piyasasına hakim olan (s. 144), satın alamadığı kitaplar için pişmanlık duyan, "cahil bir kazasker"ın eline düşmüş kitaplara hayıflanan (s. 145), bir müellife ait külliyyatın tüm ciltlerini tamamlamaya çalışan (s. 112) Cârullah Efendi, muhtemelen gençliğinden itibaren zihninin bir köşesinde duran müstakil bir kütüphane kurma düşünüyü nihayet yaşamının sonunda gerçeğe dönüştürdü. Makalelerden tebarüz ettiği şekliyle o, sahip olduğu 2000'i aşkın eseri kütüphanesinde muhafaza etmekle yetinen bibliyofil bir koleksiyoncu değil kitapları eleştirel gözle okuyan, yazacağı eserlere yönelik notlar alan ve belki de her şeyden önemlisi, yazmaların kendisinden sonra geçeceği elleri düşünerek müstakbel okurlara rehberlik eden bir ilim yolcusuydu. Temellük kayıtlarında sıklıkla "nöbet" kavramına yer vermesi, kitapların çağlar, mekanlar ve okurlar arasında mütemadiyen seyahat ettiği ve bu seyahat süresince kitaba sahip olma nöbeti gelen okurlar tarafından düşülen notlarla eserlerin hermenötik açıdan çoğalıp tekrar tekrar tedavüle girdiği bir yazma kültürü bilincinin

Cârullah Efendi'de içkin olduğuna işaret ediyor. Nöbet fikri belki de en vazih ifadesini bir eserin kenarına düşülmüş şu beyitte buluyor: *Bugün ben yazdım sahibiyim diye, bilemiyorum yarın kim yazacak sahibi olduğunu* (s. 146).

Derleme, aynı şahsiyetler hakkında mevcut bilgimizi geliştirmeyen mükerrer çalışmalar yapmayı seven Osmanlı ilim, fikir ve kültür tarihçiliğine Cârullah Efendi gibi fazla bilinmeyen bir Osmanlı âlimini kazandırması ve bunu yaparken literatürde ihmal edilmiş birtakım meseleleri vurgulaması nedeniyle de önem arz ediyor. Cârullah Efendi'nin özellikle okumaya yazma pratiklerine ve çalışma usûllerine işaret eden notları, Osmanlı âlimlerinin kitapları nasıl okuduğu/okuttuğu (*mütalaa, mukabele, sema, vb.*), okumayı ve hatırlamayı kolaylaştırıcı ne tür tedbirler aldığı (*fihrist vb.*), eser telif etme biçimlerine dair ne gibi yaklaşımlara sahip olduğu (*ihtisar, şerh, tertib, tecnis, vb.*) hususunda yeni araştırmaları teşvik eden son derece ilginç bilgiler veriyor. Ayrıca onun riyazî ve tabii ilimler alanlarında da hem okur hem müellif olarak etkin olması, Osmanlı ulemasının özellikle on altıncı yüzyıl sonundan itibaren akli ilimlere sırtını döndüğü yönündeki katı değerlendirmeleri sorgulamak için de bir başka fırsat sunuyor.

Bununla birlikte elimizdeki derleme, bir ilk kitap olması, yazmalara düşülen notlar gibi sayıca çok ve okuması-yorumlaması hayli müşkül bir kaynağı inceleme konusu yapması hasebiyle bazı noktalarda kaçınılmaz olarak birtakım eksikliklerle malûl. Cârullah Efendi'nin tamamına yakını Arapça olan notlarının ilimlere göre ayrılıp o ilme vâkif araştırmacılarca değerlendirilmesi kitabın organizasyonu açısından makul gözükse de, derlemenin odağını notların tasnifi ve kitap kültürü açısından önemi oluşturduğundan, Cârullah Efendi'nin bir ilim sahasında sahip olduğu kitapların o ilmin kanonuna ne ölçüde tekabül ettiği sorusuna pek temas edilmiyor. Ayrıca Cârullah Efendi'nin muhtelif disiplinlerdeki kitaplara düştüğü notlar, içeriği itibarıyla olmasa bile gayeleri uyarınca benzer olduğundan, her makalede ayrı ayrı dillendirilen tasnif tartışmaları okuyucuda aynı şeyleri okuduğu hissini yaratıyor.

Derlemedeki en önemli sorun terminoloji konusundaki müphemlik olarak göze çarpıyor. Cârullah Efendi'nin metnin kenarına not düşerken ne tür kayıtlar için hangi terimleri kullandığı (ne zaman *matlab* ne zaman *zabt* ne zaman *faide* ne zaman *talika* diyordu?), bu kullanımında bir iç tutarlılık olup olmadığı gibi meseleler Arslan'ın makalesi dışında fazla önemsenmiyor. Kitabın alt başlığı, Cârullah Efendi'nin notlarının külliyen "derkenar" olarak kabul edildiğini düşündürse de kimi makaleler haklı bir şekilde notlar arasında ayrıma gidip ana metnin kenarına düşülenleri "derkenar" olarak nitelendirirken temellük kayıtlarıyla kapak arkasındaki notları derkenar ile eş tutmuyor. Bugün kolayca "derkenar" olarak adlandırdığımız ve ortaçağ-erken modern Avrupa skolastik geleneği-okuma pratikleri düşünüldüğünde *marginalia* kavramına denk düşebilecek kayıtların bizzat Osmanlı âlimlerince nasıl isimlendirildiği hususu basit bir terminoloji meselesinden öte yazma dünyasında okur-yazarlık halleri ve bilgi üretimi konusunda muazzam bir öneme sahip. Bu bakımdan Cârullah Efendi'nin notlarını nasıl isimlendirdiğine ve kavramsal lügatine dair hazırlanabilecek mukayeseli bir liste, Osmanlı ulemasının çalışma prensipleri ve kitâbet-kıraat kültürünün dinamikleri hakkında yeni ufuklar açabilir(di).

Cârullah Efendi koleksiyonundaki kitaplarda bulunan binlerce not, derlemede ele alınmamış başka soruları da akla getiriyor. Örneğin Cârullah Efendi'nin müstakbel okuyuculara yönelik notları, yazmaların kendisinden sonraki sergüzeştinde bir akis yaratabilmiş miydi?

Yaptığı izahlar ve önerdiği kaynaklar için kendisine şükran notu düşmüş müteakip okurlar var mıydı? İbrahim Müteferrika'nın kurduğu matbaa ile muasır olan Cârullah Efendi'nin matbu kitaplarla ilişkisine dair neler söylenebilir? Koleksiyonundaki mecmualar hakkındaki tutumu neydi? Müdekkik ve musahhah bir okur olmak dışında, aynı müellife ait eserleri ya da belli bir konudaki kitapları kullanım kolaylığı ya da başka tür nedenlerle bir arada ciltleyen bir mücellit de olduğu vaki miydi?

Soruları artırmak mümkün, zira "Osmanlı Kitap Kültürü", sunduğu zengin malzeme ile hem yeni araştırmaları teşvik ediyor hem de şimdiye dek tenkitli metin neşredilirken ya da kütüphane katalogları hazırlanırken üzerinde hassasiyetle durulmamış unsurların önemini vurgulayarak bu yöndeki yeni çalışmalara kılavuzluk görevi görüyor. Cârullah Efendi'nin notlarının sistematik olarak ele alındığı bu değerli araştırma, Osmanlı ve İslam tarihinin muhtelif veçheleriyle (ilim, eğitim, kültür vb.) iştilal eden araştırmacılar için başvurulacak bir kaynak mertebesinde. Ayrıca kitapta her ne kadar akademik okur kitlesi hedeflense de, Cârullah Efendi'nin notları, kitabı hayatında mühim bir yere koyan; kağıt ve kalem ehlinin geçmişine merak duyan her okur için mutlak bir okuma zevki vaat ediyor.